

HAYKALTAROSHLIK VA ME'MORCHILIKNING TARIXIY HAMDA BADIY-ESTETIK BOG'LIQLIGI

Tursunboyev Lochinbek

Guliston davlat universiteti, Amaliy

san'at ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi,

ilmiy rahbar: Kayumov Erkin Kazakbayevich

Guliston davlat universiteti, "Amaliy

san'at va dizayn" kafedrasi o'qituvchisi

e-mail: kayumoverkin@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada haykaltaroshlik va me'morchilik san'atining tarixiy shakllanishi, ularning umumiy estetik ildizlari hamda o'zaro badiiy bog'liqligi tahlil qilinadi. Unda monumental shakl, plastik obraz, makon va hajm tushunchalarining san'at taraqqiyotidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, haykaltaroshlik va me'morchilik uyg'unligini badiiy ta'lim jarayonida o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: haykaltaroshlik, me'morchilik, plastika, monumentallik, estetik tafakkur.

Annotation: this article analyzes the historical formation of sculpture and architecture, their common aesthetic roots, and their artistic interrelationship. It highlights the role of monumental form, plastic image, space, and volume in the development of art. The article also substantiates the theoretical and practical significance of studying the harmony between sculpture and architecture in the process of art education.

Keywords: sculpture, architecture, plasticity, monumentality, aesthetic thinking.

Аннотация: в данной статье анализируются историческое формирование скульптуры и архитектуры, их общие эстетические основы, а также художественная взаимосвязь. Освещается роль монументальной формы, пластического образа, пространства и объёма в развитии искусства. Также обосновывается теоретическое и практическое значение изучения гармонии скульптуры и архитектуры в процессе художественного образования.

Ключевые слова: скульптура, архитектура, пластика, монументальность, эстетическое мышление.

San'at tarixida arxitektura, rassomlik va haykaltaroshlik o'rtasidagi nisbat, ularning qaysi biri inson tafakkuri va estetik idrokini kuchliroq ifodalay olishi haqidagi bahslar uzoq tarixga ega. Ayniqsa, Uyg'onish davrida "paragone", ya'ni san'at turlarini o'zaro qiyoslash an'anasi keng tarqalgan bo'lib, bu bahslarda rassomlik,

haykaltaroshlik va me'morchilikning badiiy imkoniyatlari turli mezonlar asosida baholangan. Leonardo da Vinchi rassomlikni ko'rish orqali anglashning eng yuqori shakli sifatida izohlagan bo'lsa, Mikelanjelo haykaltaroshlikni shakl va hajmi bevosita moddiylashtira oladigan san'at turi deb qadrlagan. Biroq keyingi nazariy qarashlar bu san'at turlarini bir-biridan ustun qo'yishdan ko'ra, ularning umumiy estetik ildizi, obraz yaratishdagi o'zaro aloqasi va insonning borliqni moddiy shaklda anglash ehtiyoji bilan bog'liq holda talqin qilish zarurligini ko'rsatdi [1]. Gegelning "Estetika"ga oid qarashlarida ham haykaltaroshlik klassik san'atning muhim ko'rinishi sifatida tushuntirilib, unda ruhiy mazmunning moddiy shakl orqali namoyon bo'lishi alohida ta'kidlanadi.

Haykaltaroshlik va me'morchilik o'rtasidagi tarixiy bog'liqlikni faqat tashqi o'xshashlik yoki bezak vazifasi bilan cheklab bo'lmaydi. Bu ikki san'at turi qadim davrlardan boshlab insonning makon, shakl, xotira va muqaddaslik haqidagi tasavvurlarini moddiylashtirishga xizmat qilgan. Dastlabki yodgorliklar, dafn inshootlari, tosh belgilar, ibodat joylari va monumental qurilmalar ayni paytda ham me'moriy, ham haykaltaroshlik xususiyatlarini o'zida mujassam etgan. Shu bois ularning tarixiy taraqqiyotida "ajralish" jarayoni mavjud bo'lsa-da, bu ajralish mutlaq uzilish emas, balki umumiy ildizdan turli yo'nalishlarga tarqalish hodisasi sifatida tushunilishi kerak. Vilgelm Vorringer san'at shakllarini talqin qilishda "abstraksiya" va "empatiya" tushunchalarini ilgari suradi [2]. Uning nazarida inson ba'zan qat'iy geometrik tartibga, ba'zan esa tirik tabiatga yaqin, hissiy va organik shakllarga intiladi. Me'morchilik va haykaltaroshlik o'rtasidagi ziddiyat ham ko'p jihatdan ana shu ikki sezgirlikning tarixiy almashinuvi bilan izohlanadi.

Qadimgi yodgorliklar tajribasida shakl, massa va makon bir-biridan ajralmagan. Inson o'zining diniy e'tiqodi, qo'rquvi, xotirasi va ijtimoiy tajribasini ko'pincha ulkan tosh shakllar, qabr inshootlari, ustunlar, ibodatxonalar yoki ramziy haykallar orqali ifodalagan. Shu ma'noda haykaltaroshlik faqat tanani tasvirlash san'ati emas, balki borliqni hajm orqali his qilish usuli hamdir. Me'morchilik esa faqat yashash yoki foydalanish uchun qurilgan bino emas, balki jamoaviy xotira, ruhiy markaz va estetik tartibni belgilovchi muhitdir. Farg'ona vodiysi kulolchilik an'alariga oid tadqiqotlarda ham shakl, material va bezakning xalq badiiy tafakkuri bilan bog'liqligi ko'rsatiladi [3]. Kulolchilik buyumlarida hajm, chiziq, naqsh va rang bir butun holda idrok qilinadi; bu esa haykaltaroshlikdagi plastik fikrlash bilan amaliy san'at o'rtasida tabiiy yaqinlik borligini ko'rsatadi.

Haykaltaroshlikning me'moriy muhitdan nisbatan mustaqillashuvi uzoq davom etgan jarayondir. Qadimgi davrlarda haykal ko'pincha ma'bad, maqbara, saroy yoki yodgorlik tarkibida mavjud bo'lgan. U mustaqil san'at asari sifatida emas, balki muayyan joy, marosim va e'tiqod bilan bog'langan holda idrok etilgan. Keyinchalik haykaltaroshlik asta-sekin mustaqil obyektga aylandi: u binodan ajraldi, alohida

maydonga, muzeyga, interyerga yoki ochiq makonga ko'chdi. Biroq bu mustaqillashuv uning me'morchilik bilan bog'liqligini butunlay yo'qotgani emas. Aksincha, haykal qayerda joylashmasin, baribir makon bilan munosabatga kirishadi. Uning balandligi, hajmi, materiali, tomoshabinga nisbatan masofasi va atrof-muhit bilan aloqasi me'moriy tafakkurdan ajralmaydi [4]. Farg'ona vodiysi kulolchiligiga bag'ishlangan boshqa tadqiqotlarda ham amaliy san'at namunalarining shakli tuzilishi, bezak tizimi va joylashuv madaniyati xalqning estetik tajribasi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Bu holat plastik san'atni faqat alohida buyum sifatida emas, balki muhit va hayot tarzi bilan bog'liq badiiy hodisa sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Me'morchilikning tarixiy taraqqiyotida ikki asosiy yo'nalish ko'zga tashlanadi. Birinchi yo'nalish utilitar, ya'ni yashash, ishlash, himoyalaniish yoki xo'jalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan inshootlar bilan bog'liq. Bunday binolarda ichki makon, qulaylik, konstruktiv yechim va amaliy vazifa birinchi o'ringa chiqadi. Ikkinchi yo'nalish esa monumental va ramziy xarakterga ega bo'lib, ibodatxonalar, maqbaralar, zikkuratlar, piramidalar, soborlar va yodgorlik majmualarida namoyon bo'ladi. Bunday inshootlarda bino faqat foydalanish obyekti emas, balki ko'riladigan, his qilinadigan va ramziy ma'no yuklangan plastik massa sifatida idrok etiladi. Shu sababli qadimgi ibodatxonalar, ayniqsa qoyalardan o'yib ishlangan majmualar, haykaltaroshlik va me'morchilikning ajralmas sintezi sifatida e'tiborni tortadi.

Bu masala ta'lim jarayonida ham alohida ahamiyatga ega. Plastik shaklni tushunish, hajmni his qilish, materialning badiiy imkoniyatini anglash va makon bilan ishlash ko'nikmalari san'at ta'limining muhim tarkibiy qismidir. Amaliy san'at yo'nalishida mustaqil ta'limning ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o'rni haqida olib borilgan tadqiqotlarda talabaning mustaqil kuzatishi, shaklni tahlil qilishi, amaliy tajriba orqali xulosa chiqarishi va ijodiy qaror qabul qilishi muhim didaktik omil sifatida ko'rsatiladi [5]. Bu fikr haykaltaroshlik va me'morchilikni o'rgatishda ham dolzarbdir, chunki talaba yoki o'quvchi faqat nazariy ma'lumotni bilish bilan cheklanib qolmasligi, balki shakl, hajm, nisbat, ritm va muhit ta'sirini bevosita ko'ra olishi kerak.

Haykaltaroshlik tarixida "yodgorlik" va "tumor" kabi ikki muhim ildizni ajratib ko'rsatish mumkin. Yodgorlik monumental xotira, jamoaviy ruh va tarixiy barqarorlik bilan bog'liq. U ko'pincha ulkan hajm, mustahkam material va tantanavor shakl orqali insoniyat xotirasini saqlashga xizmat qiladi. Tumor esa kichik, ko'chma, shaxsiy va ko'pincha himoya yoki e'tiqodiy ma'noga ega buyumdur. Birinchisida umumiylik va qudrat, ikkinchisida esa shaxsiy yaqinlik va ichki ishonch kuchli. Zamonaviy haykaltaroshlikda ham shu ikki qutbning izlari saqlanib qolgan: ayrim asarlar monumental makon uchun yaratiladi, boshqalari esa kichik shaklda bo'lsa ham kuchli ramziy ma'no beradi [6]. Koshinkorlik va keramik plitalar san'atining tarixiy rivojlanishi, texnologik xususiyatlari hamda zamonaviy interyer dizaynidagi

qo'llanishiga oid tadqiqotlar bu borada muhim dalil bo'la oladi. Chunki koshin, bezak va keramik shakl me'moriy yuzani faqat qoplama sifatida emas, balki badiiy mazmun beruvchi plastik qatlam sifatida boyitadi.

G'arb va Sharq san'at tajribalarini qiyoslaganda, me'moriy shakl va haykaltaroshlik tafakkuri turlicha yo'nalishlarda rivojlanganini ko'rish mumkin. G'arb klassik an'anasida inson tanasi, ideal nisbat, anatomik aniqlik va fazoviy muvozanat muhim o'rin tutgan. Yunon ibodatxonalarida ustunlar ritmi, fronton va metoplardagi haykaltaroshlik kompozitsiyalari, bino massasining aniq geometriyasi klassik tartibning ifodasi bo'lib xizmat qilgan. Sharq san'atida esa ko'proq naqsh, ramz, ritmik takror, bezak va ma'naviy ma'no orqali makon badiiylashtirilgan. Bunda haykaltaroshlik har doim ham inson qiyofasini tasvirlash bilan cheklanmagan; u naqshiy plastika, me'moriy bezak, koshin, yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik va boshqa shakllar orqali namoyon bo'lgan. Sharq falsafiy-estetik qarashlarining badiiy ta'limdagi qo'llanishiga oid tadqiqotlarda ham san'atni faqat tashqi shakl emas, balki ma'naviy tarbiya, estetik idrok va shaxs kamoloti bilan bog'liq jarayon sifatida tushunish zarurligi asoslanadi [7]. Shu nuqtai nazardan, haykaltaroshlik va me'morchilikni o'rganish faqat san'at tarixiga oid bilimlarni egallash bilan cheklanmaydi. Bu jarayon bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy o'sishi, ijodiy kompetensiyasi va metodik tayyorgarligi bilan ham chambarchas bog'liq. Chunki pedagog plastik san'at namunalarini tahlil qila olmasa, o'quvchiga shakl, nisbat, hajm, makon va badiiy g'oyaning o'zaro aloqasini yetkazib berishi qiyinlashadi [8]. Tasviriy san'at o'qituvchilarining professional rivojlanishida ijodiy kompetensiyalar asosiy tayanch sifatida ko'rilishi bejiz emas. Bu kompetensiyalar kuzatish, tahlil qilish, kompozitsion fikrlash, badiiy muammoni mustaqil hal qilish va o'z ijodiy pozitsiyasini asoslay olish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

Haykaltaroshlik va me'morchilikning umumiy ildizini anglash tarixiy qadriyatlarga munosabatni ham chuqurlashtiradi. Har bir yodgorlik, maqbara, ibodatxona, bezakli bino yoki plastik shakl muayyan davr kishilarining dunyoqarashi, e'tiqodi, estetik didi va texnik imkoniyatlari haqida ma'lumot beradi. Shu bois tarixiy san'at namunalarini o'rganish yosh avlodda faqat badiiy didni emas, balki madaniy xotira, milliy qadriyatlarga hurmat va zamonaviy ijodga mas'uliyatli yondashuvni ham shakllantiradi. Yoshlarni tarixiy qadriyatlarni hisobga olgan holda Sharqona va zamonaviy ruhda tarbiyalashga oid qarashlarda ham o'tmish merosini zamonaviy ta'lim bilan bog'lash zarurligi alohida ta'kidlanadi [9]. Bugungi san'atshunoslik nuqtai nazaridan haykaltaroshlik va me'morchilik o'rtasidagi munosabatni "qaysi biri ustun?" degan savol asosida emas, balki "ular insonning makon va shakl haqidagi tafakkurini qanday boyitadi?" degan savol asosida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Chunki me'morchilik inson yashaydigan, harakatlanadigan va ijtimoiy munosabatga kirishadigan makonni yaratadi. Haykaltaroshlik esa shu makonda ma'no, xotira, ramz

va hissiy urg'u hosil qiladi. Ularning biri muhitni tashkil etsa, ikkinchisi shu muhitning ruhiy markazini belgilashi mumkin. Ayrim hollarda esa bu ikki vazifa bitta asarda qo'shilib ketadi. Masalan, maqbara bir vaqtning o'zida ham bino, ham yodgorlik, ham plastik obrazdir; favvora ham muhandislik inshooti, ham haykaltaroshlik kompozitsiyasi, ham shahar muhitini jonlantiruvchi estetik markaz bo'lishi mumkin.

Me'morchilikdagi geometrik qat'iylik va haykaltaroshlikdagi organik plastika o'rtasidagi munosabat doimiy ijodiy ziddiyatni yuzaga keltiradi. Agar bino faqat konstruktiv hisob-kitobga qurilsa, u sovuq va hissiz ko'rinishi mumkin. Agar shakl faqat bezak va tashqi effektga bo'ysundirilsa, unda me'moriy mantiq susayadi. Shuning uchun haqiqiy san'at namunalarida konstruksiya va plastika, funksiya va obraz, tartib va his bir-birini to'ldiradi. Shu o'rinda haykaltaroshlik me'morchilikka jonlilik, hissiy ta'sir va ramziy qatlam olib kiradi; me'morchilik esa haykaltaroshlikka makon, miqyos va muhit beradi.

Uyg'onish davri san'atida inson tanasi olijanoblik va mukammallik timsoli sifatida talqin qilingan. Haykaltarosh uchun tana hajm, mushak, harakat va muvozanat orqali ochilgan bo'lsa, rassom uchun u rang, yorug'lik, chiziq va kompozitsiya orqali ifodalangan. Me'mor uchun esa inson tanasi nisbat va o'lchov mezoniga aylangan. Shu sababli klassik san'atda bino, haykal va rasm alohida-alohida ko'rinsa ham, ularning barchasi insonni markazga qo'ygan estetik tafakkurga xizmat qilgan. Biroq zamonaviy san'atda bu birlik avvalgidek qat'iy emas. Har bir san'at turi o'z materialini, o'z ifoda vositasini va o'z mustaqil chegarasini himoya qilishga intiladi. Bu jarayonni shartli ravishda san'at turlarining "separatizmi" deb atash mumkin. Lekin bunday ajralish ham tarixiy ildizni inkor etmaydi, aksincha, har bir san'at turining o'ziga xos imkoniyatini aniqroq ko'rsatadi.

Haykaltaroshlikning asosiy kuchi – shaklning real hajmga egaligida. Tomoshabin haykalni aylanib ko'radi, unga nisbatan o'z joyini o'zgartiradi, uning massasi va bo'shliq bilan munosabatini sezadi. Me'morchilikda ham shunga o'xshash holat mavjud: bino faqat old tomondan ko'riladigan fasad emas, balki ichki va tashqi makonlar tizimidir. Shuning uchun haykaltaroshlik va me'morchilik idroki vaqt bilan bog'liq; tomoshabin ularni bir lahzada emas, asta-sekin, harakat davomida anglaydi. Bu jihat ularni tekis yuzadagi tasvirdan farqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, haykaltaroshlik va me'morchilik tarixan yagona estetik ehtiyojdan insonning makonni anglash, shaklga ma'no yuklash va xotirani moddiylashtirish istagidan kelib chiqqan. Ular keyinchalik mustaqil san'at turlariga aylangan bo'lsa-da, mazmunan bir-biridan butunlay ajralib ketmagan. Me'morchilik haykaltaroshliksiz ba'zan quruq konstruksiyaga aylanib qolishi mumkin; haykaltaroshlik esa me'moriy muhitdan uzilganda o'z miqyosi va joy bilan bog'liq ta'sir kuchini yo'qotishi mumkin. Demak, bu ikki san'at turi o'rtasidagi bog'liqlikni tarixiy, estetik va pedagogik jihatdan chuqur o'rganish bugungi badiiy ta'lim uchun

ham muhimdir. Chunki plastik shaklni his qilish, makonni idrok etish, material va obraz o'rtasidagi aloqani anglash san'atni tushunishning asosiy shartlaridan biridir. Haykaltaroshlik va me'morchilik insoniyatning ko'rinmas ruhiy tajribasini ko'rinadigan, seziladigan va avlodlarga yetib boradigan shaklga aylantiruvchi ikki yaqin badiiy tafakkur yo'nalishi sifatida o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hegel, G. W. F. (1835). Lectures on Aesthetics. (Gegelning "Estetika" bo'yicha ma'ruzalari, haykaltaroshlik va klassik san'at bo'limi).
2. Worringer, Wilhelm. (1908). Abstraction and Empathy. (Abstraksiya va empatiya: san'at psixologiyasiga oid tadqiqot).
3. Kazakbayevich K. E., Baxromjon o'g'li A. B. FARG 'ONA VODIYSI KULOLCHILIGI AN'ANALARI //THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH. – 2025. – T. 4. – №. 43. – C. 16-23.
4. Kazakbayevich K. E., Baxromjon o'g'li A. B. FARG 'ONA VODIYSI KULOLCHILIGI AN'ANALARI //THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH. – 2025. – T. 3. – №. 35. – C. 94-101.
5. Mirzakulov I. X. AMALIY SAN'AT YO 'NALISHIDA MUSTAQIL TA'LIMNING TALABALARNING IJODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDAGI O 'RNI //PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI. – 2025. – T. 8. – №. 1. – C. 483-486.
6. Mirzakulov I. X. CERAMIC TILES AND THE ART OF KOSHINKOR: HISTORICAL DEVELOPMENT, TECHNOLOGICAL FEATURES, AND APPLICATION IN MODERN INTERIOR DESIGN //Global Science Review. – 2025. – T. 7. – №. 1. – C. 148-155.
7. Pardaboevich J. N. THE APPLICATION OF EASTERN PHILOSOPHICAL AESTHETIC CONCEPTS IN ARTISTIC EDUCATION AND THEIR INTERPRETATION IN PEDAGOGICAL RESEARCH //PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI. – 2025. – T. 14. – №. 01. – C. 218-222.
8. Pardaboevich J. N. DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCIES AS THE FOUNDATION OF PROFESSIONAL GROWTH FOR VISUAL ARTS TEACHERS. Zenodo [Электронный ресурс].
9. Pardaboevich J. N. Education of Young People in Eastern and Modern Spirit Taking Historical Values into Account //Innovative Science in Modern Research. – 2023. – C. 156-157.